

ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОСВІДОМОСТІ РУСИНІВ ЗАКАРПАТТЯ (ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ)

Зроблено спробу визначення основних складових формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття. Визначено, що державна політика Чехословаччини щодо української проблеми на Закарпатті була суперечливою, зазнавала значних впливів різних суб'єктивних та об'єктивних чинників, політичних сил та політичних ситуацій. Формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття в даний період відбувалося в атмосфері, спрямованій на гальмування українського національно-культурного та національно-політичного рухів.

Ключові слова: русини Закарпаття, етнокультурна свідомість, чехословацька окупація.

Сделана попытка определения основных составляющих в формировании этнокультурного самосознания русинов Закарпатья. Определено, что государственная политика Чехословакии в отношении к украинской проблеме на Закарпатье была противоречивой, испытывала значительные влияния разных субъективных и объективных факторов, политических сил и политических ситуаций. Формирование этнокультурного самосознания русинов Закарпатья в данный период осуществлялось в атмосфере, направленной на торможение украинского национально-культурного и национально-политического движений.

Ключевые слова: русины Закарпатья, этнокультурное сознание, чехословацкая оккупация.

The attempt of determination of basic constituents of forming of ethnic-cultural consciousness of Rusyns of Transcarpathia is done. Determined that the Czechoslovak government policy in relation to the Ukrainian problem in Transcarpathia was controversial. Politics suffered significant impacts of various subjective and objective factors, political forces, and political situations. Formation of ethnic-cultural identity of Rusyns in Transcarpathia in this period took place in an atmosphere aimed at inhibition of Ukrainian national culture and national political movements.

Key words: Rusyns of Transcarpathia, ethnic-cultural consciousness, Czechoslovakia occupation.

Етнокультурна самосвідомість визначає стійкість, внутрішню консолідованість, мобільність і динамічність, загальну вітальність етносу, відродження якого обов'язково відбувається за умов пробудження, зросту його національної свідомості. Колізії українського національного відродження були дуже складними і суперечливими в силу різних політико-адміністративних умов, у яких перебували українські землі, а також культурно-ідеологічних, релігійних та організаційних чинників. Відродження української нації відбувалося окремими регіональними частинами, які прокладали шлях цілому етносу. Закарпатський досвід національного відродження у ХХ столітті є вагомим з політичної, громадської, культурної, духовної і морально-етичної складової.

Актуальність теми досліджуваної проблеми визначається також і тим, що, незважаючи на входження українців до складу різних іноземних держав, вони пройшли тривалий історико-культурний період від самоназви «русини» до усвідомлення себе органічною частиною українського народу. Наведений матеріал засвідчує безперервність історико-культурних зв'язків краю зі східнослов'янськими землями і прослідковує внесок закарпатських русинів у розвиток духовної культури населення України.

Ступінь наукової розробки теми. Сучасні наукові розвідки щодо «русинського питання» в політичних трансформаціях та реалізації політичного курсу України розкривають тільки окремі аспекти цієї складової політичних відносин, серед яких –

вітчизняні розробки з проблем ідентичності українців Закарпаття Я. Дашкевича В. Маркуся, М. Вегеша, В. Худанича, І. Федаки, М. Панчука, В. Котигоренка, С. Віднянського та ін. Результати досліджень та висновки згаданих фахівців були враховані в даній роботі. Водночас аналіз минулої і сучасної наукової думки засвідчив відсутність комплексних досліджень з питань етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття, які охопили б як теоретичні концепції, так і практику її формування в умовах державотворчих зрушень, тому системний аналіз зазначеної проблематики є важливим і для вітчизняної політичної науки, і для політичної практики України.

Метою даної статті є аналіз проблеми формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття в період чехословацької окупації краю, визначення основних гальмівних чинників націотворчих процесів у краю.

Двадцятирічне перебування в складі Чехословацької республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття. Завдяки активній діяльності українських партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів, поступово зростала національна свідомість, фактично було пройдено своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім українським народом.

Відношення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв у проведенні А. Волошиним чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на покровительство Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які вбачали в автономній державі зародок майбутньої соборної України. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української діаспори, здобула можливість певною мірою проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які знаходилися під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії.

Слід визнати, що державна політика Чехословаччини щодо української проблеми на Закарпатті була суперечливою, зазнавала значних впливів різних суб'єктивних та об'єктивних чинників, політичних сил, політичних ситуацій у регіоні, Європі, світі. Серед багатьох складових зазначеної проблеми відокремимо проблему ставлення до політичного самоуправління краю, тобто надання йому крайової автономії. Окремо розглянемо політику в галузі освіти і культури, ставленні до політичного руху, діяльності власне партійно-політичних, громадських та ідеологічних середовищ.

Серед багатьох аспектів державної політики Чехословаччини перш за все необхідно розглянути

засадничі чинники, які виступали орієнтирами у ставленні до Закарпаття та української політико-культурної проблеми в даному регіоні. Насамперед акцентуємо, що Чехословаччина була національною державою чеського етносу. Т. Г. Масарик ще до утворення Чехословацької республіки стверджував, що національна держава – це найкраща організація вираження національного інтересу, що забезпечує відтворення та розвиток етнічної суспільності, її фізичне, політичне і культурне існування. Він вбачав, що Чехословаччина буде національною державою єдиного чеського народу з двома гілками: чеською і словацькою [1, с. 74]. Чехословацька держава була практичним утіленням чеського національного інтересу та духовно-інтелектуальних пошуків його проводу. Загалом мусимо відзначити високу ідейно-теоретичну готовність чеського національного проводу до здійснення державотворення. У створенні теоретичного підґрунтя чеського національно-державного відродження великий вклад вніс той же Т. Г. Масарик, який методологію національного відродження втілював у життя і практично, як перший президент Чехословаччини [2, с. 228–238].

У 1918 році Чехословацька республіка виникла на теренах етнічної Чехії, Словаччини та південнокарпатських теренах України (Закарпаття та українська етнічна область – Пряшівщина) і включала ще й землі з переважаючим німецьким (Судети) та польським (Тішино) населенням. Це була ліберально-демократична держава, однак головний принцип чеської політики становив етноцентризм, який поєднувався з адміністративно-територіальним централізмом, а державотворчою нацією була, перш за все, чеська. Серед держав- правонаступниць Австро-Угорщини Чехословаччина була найпрозорішою стосовно національних меншин, гарантуючи їм право на освіту, об'єднання, свободу слова та віросповідання [3, с. 111].

У своєму першому зверненні до Національних зборів 22 грудня 1918 р. президент Н. Масарик, зокрема, відзначив: «Ми не хочемо й не можемо жертвувати нашими значними меншинами... запевняю, що меншини в нашій державі будуть користуватися повними національними правами та громадянською рівноправністю... Всі громадяни доброї волі, без різниці партій, релігій і національностей мають можливість збудувати зразкову демократичну державу, завданням якої буде дбати про інтереси всього вільного самоврядного населення» [4, с. 29-33]. Згодом Масарик неодноразово деталізував свою концепцію національної політики ЧСР. Так у праці «Нова Європа» (1920 р.) він називав такі прийнятні засоби вирішення національних суперечок, як «автономію територіальну для території, населеної одним народом, і автономію персональну, для розкиданих малих меншин...». Він стверджував, що «Сумлінно здійснена національна автономія, визнання мови в школі, установах і парламенті могли б виявитися в деяких випадках достатніми, особливо для національних меншин...». На його

думку, меншини мають бути «захищені в своїх громадянських правах» і необхідно провести новий національний перепис населення [4, s. 152-159, 184-190]. Отже, програма Т. Г. Масарика передбачала загальнодемократичну концепцію політики щодо меншин – забезпечення їх представників рівними з національною більшістю країни політичними і громадянськими правами, свободу мовного й освітнього життя. Саме цю концепцію було закріплено в конституції ЧСР 1920 р.

Однак у подальшому ставлення владних кіл, офіційних державних посадовців, політико-партійних угруповань, політичних лідерів, загалом чеської громадськості до закарпатоукраїнських проблем не було однозначним. Воно було варіативним, але домінуючим було гальмування надання політичного самоуправління, блокування українського національного самоозначення, політичної та культурної діяльності. Численні факти засвідчують упереджене ставлення офіційної Праги до українського громадсько-культурного та ширшого суспільно-політичного рухів у краю. Найбільш повно це висвітлено в історичних розвідках П. Ференца [5], П. Стерча [6], Ю. Химинця [7], В. Маркуся [8], О. Мишанича [9], Р. Магочія [10], В. Гренжі-Донського [11], М. Мушинки [12] та цілого ряду інших дослідників.

Сьогодні на часі назріла потреба у більш глибоких, зваженіших, всеохопніших, емоційно-нейтральних узагальненнях.

С. Бандера у праці «Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс» писав: «... головними рушіями всіх міжнародних взаємин є, в першу чергу, змагання кожного народу за свої власні інтереси, за здобуття і забезпечення життєвого простору..., політичної, економічної і мілітарної безпеки та могутності. В імперіалістичних народів головну рушійну роль відіграє змагання за панування над іншими народами» [13, с. 150].

Етноцентризм як засадничий аспект усієї чехословацької політики поєднувався з адміністративно-територіальним централізмом. Тому етнічна політика стосовно русинів на Закарпатті і в Чехословаччині загалом не характеризувалася такою жорсткою формою, як у сусідніх державах: Польщі, Румунії, а особливо в СРСР. Однак якщо на початковому етапі були певні прояви розуміння тимчасового характеру входження краю до республіки, то згодом думка змінилася, владні кола Чехословаччини набули впевненості, що Закарпаття належатиме їм завжди [14, с. 48, 134].

Формування політики Чехословацької республіки щодо русинів співпало з етапом загального державотворення, а позаяк вона була утворена як поліетнічна держава, то вироблення концепції етнополітики вимагало ще додаткових зусиль. На початковому етапі основними засадами політики Чехословацької республіки стали централізм та штучне стримування етносоціального та етнонаціонального розвитку краю. Насамперед це стосувалося тиску на національну свідомість та підтримки етнічного регіоналізму [15].

У 1918-1919 на Закарпатті поживались етнополітичні процеси, стримування яких було спровоковано важким становищем закарпатських українців після тисячолітнього угорського панування [16, с. 11-12]. Користуючись високим рівнем дезінтегрованості етносу на Закарпатті, уряд Чехословаччини створював ілюзію про можливість уповільнення української національної свідомості, спрямування її в потрібне і кероване річище, аж до повної чехізації Закарпаття. Тому була уведена заборона національної самоідентифікації для закарпатців етнонімом «українець», та заборона вживати термін «український» для означення мови і краю [17, с. 140]. Державні органи відмовляли в легалізації громадських організацій, мотивуючи це тим, що в них вживане самоозначення «українець» суперечить нормативним актам... є незаконною назвою» [18]. Л. Бачинського, який запропонував на Першому з'їзді української молоді переіменувати назву краю «Підкарпатська Русь» на «Закарпатська Україна», було вислано поза межі Закарпаття [19, с. 71-72]. Редагований В. Гренджою-Донським часопис «Українська земля» не міг вийти вчасно тільки через його назву [20, с. 487], а змінивши назву на «Наша земля», він почав виходити в 1927 році, однак цензура здійснювала чіткий контроль, не допускала жодних проявів українськості, вилучала цілі статті з видання. Через утиски чехословацького уряду часопис зміг виходити тільки протягом 2 років. Уряд Чехословаччини діяв усупереч висновку Празької Академії Наук, яка довела, що русини південного схилу Карпат є частиною українського народу, і мова їхня – українська [21, с. 32-33].

На початковому етапі у шкільництві було запроваджено використання українського етимологічного правопису, однак у 30-х роках Шкільний Реферат почав відходити від мовних, правописних принципів початкового періоду, дозволяв вживати неапробовані підручники, навчати дітей на російському правописі, і то давньому, або переобленому без наукових вимог [22], аж до спроби заміни українського етимологічного правопису на російський [23, с. 44], але провал мовного плебісциту зрівняв ці плани.

Краєвий адміністративний апарат Жатковича-Еренфельда в окремих питаннях намагався дотримуватись неупередженого і толерантного ставлення до українського національно-культурного руху. А коли у 1923 році до влади прийшла адміністрація Бескида-Розсипала, політика влади була цілком направлена на антиукраїнську позицію. Урядова політика гальмування українського національного самоствердження була підтримувана і дипломатичними відомствами Будапешту і Варшави.

Політика держави, партійно-політичних кіл була спрямована і на підтримку консервативного змадяризованого елемента, який у поєднанні з білоемігрантськими колами та галицькими і буковинськими москофілами витворив русофільський ідейно-політичний і культурний напрям з яскравим українофобським забарвленням.

Із метою внесення деструктивного духовного впливу на українців Закарпаття, уряд Чехословаччини відроджував русофілство. Громадсько-культурні і політичні структури русофілів утворювалися за фінансової підтримки уряду. В описі 1, фонді 50 зберігаються документи обсягом більше тисячі сторінок, основний зміст яких – подяки за матеріальну підтримку і прохання подальшої допомоги, Справа № 11 «Переписка с Президентом Чехословацкой Республики, Губернатором Подкарпатской Руси, Цивильной управой по вопросу об отпуске средств для работы общества имени А. В. Духновича» [25].

Чеські владні кола ретельно патрунували, щедро допомагали фінансово цьому рухові, що був спрямований саме на гальмування формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття, тому і був найбільш сприятливим для празького уряду.

Саме тому новим губернатором Підкарпатської Русі було призначено Константина Грабаря, активне сприяння отримав єпископ Олександр Стойка, – вони стояли на русинофільських позиціях.

Як бачимо, Чехословаччина дещо модернізувала арсенал політичних заходів Австрійської імперії і Угорщини, спрямованих на етнічну локалізацію, етнічну асиміляцію, витворення і підтримку псевдоетнополітичних явищ, загальне стримування націотворчого процесу, застосовуючи їх щодо українців Закарпаття [26, с. 104].

Усвідомлюючи, що природний напрямок розвитку Закарпаття таїть у собі великі потенційні сили, офіційна Прага вбачала основну загрозу режимові національного панування. Як уже мовилося вище, це і заборона рішенням конституційного суду закарпатцям уживати термін «український» для означення національності, мови і краю; і відмова у фінансуванні українських культурно-освітніх закладів, зокрема Руського театру в Ужгороді; і постійні утиски, штрафи, відмови на відстрочення сплати податків та боргів за друк української літератури тощо. Крім цього, вживалися і жандармсько-репресивні заходи з політичного утискування, а то і переслідування національно свідомих кадрів: письменників, громадсько-політичних діячів, учителів, як це було з Л. Бачинським, С. Черкасенком, В. Гренджою-Донським, М. Підгірянкою та багатьма іншими громадськими діячами, які піддавалися більшим або меншим репресивним утискам [11, с. 86]. До означеного переліку варто додати і фактор постійного штучного нагнітання в чеській пресі теми небезпеки української іриденти.

Важливим чинником, який суттєво впливав на чеську державну політику відмови підтримувати український національно-культурний і політичний рухи, було те, що активна українізація краю з утвердженням національної свідомості могла мати негативні наслідки для планів Праги. По-перше, була неприпустимою активізація українських автономістичних, а то і самостійницьких устремлень. По-друге, утвердження української за змістом автономії на Закарпатті могло погіршити відносини з

державами Антанти, насамперед Францією [27, с. 64]. По-третє, це загострювало б напругу в міждержавних взаєминах у Центральній Європі, адже в сусідній Польщі і Румунії під дією цього фактора активізувалися б подібні рухи, а Угорщина, яка прагнула відновити свої дотріалонські володіння, вбачала в українстві Закарпаття найбільш послідовного ворога, що протистояв її зазіханням [29, с. 64]. Відносини із сусідньою Польщею теж були напружені, адже Чехословаччина не визнавала приєднання Західної України до Польщі і до 1923 року утримувала на своїй території загони українських січових стрільців. Дослідник Василь Худанич, посилаючись на угорські архівні матеріали, доводить, що між Польщею і Чехословаччиною 1928 року був укладений договір, за яким Польща відмовлялась від спільного кордону з Угорщиною, а Чехословаччина зобов'язувалась знищити український національно-визвольний рух на Закарпатті.

Важливого значення в плані культурної самоідентифікації русинів Закарпаття періоду правління Чехословаччини набуло товариство «Просвіта» [29, с. 13-42]. Представники влади почали гальмувати український національно-культурний, просвітницький рух. Про це А. Волошин у своєму рефераті, виголошеному на всепросвітянському з'їзді в Ужгороді 1937 році, сказав: «Тота урядова, можна сказати політична неприхильність до читалень «Просвіти» ще збільшилась від року 1924, коли губернатором Підкарпатської Русі став Антін Бескид... Зачалася дальша боротьба проти «Просвіти», головним гаслом якої було обвинувачення нашого напрямку, з одного боку, в іреденті («Подкарпатські гласи»), а з другого боку, як стремління до чехізації (Мадяронські псевдорусофіли)» [29, с. 144].

На Закарпатті за умов ліберально-демократичного режиму Чехословаччини, що, безумовно, було сприятливим фактором для розвою українства, хоч важким шляхом спротиву, однак все ж таки утвердилася українська національна орієнтація, тобто природній етнополітичний напрям, результатом якого було утворення Карпато-Української держави.

Таким чином, формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття за період правління в краї Чехословацької держави відбувалося в атмосфері, у більшості спрямованій на гальмування українського національно-культурного та національно-політичного рухів. З кінця 20-х років на Закарпатті посилювалася самостійницька, українська орієнтація, що розцінювалася як загроза територіальній цілісності Чехословацької республіки. Незважаючи на те, що практично до останніх днів існування Чехословацької республіки автономія Закарпаття була тільки теоретичною, а політика чехословацького уряду в краї мала непослідовний характер, усе ж таки не можна заперечити загалом позитивних тенденцій соціально-економічного й культурно-політичного розвитку Закарпаття. Загалом, враховуючи періодами толерантне ставлення до української перспективи національно-

культурного розвитку краю окремих політичних діячів та урядовців, можемо стверджувати, що ліберально-демократичний режим Чехословаччини об'єктивно сприяв українському національно-культурному та національно-політичному розвитку Закарпаття. І саме в період існування Закарпаття у

складі Чехословаччини закарпатські русини-українці пройшли переломний етап у своєму соціально-економічному, національно-культурному й етно-політичному розвитку і в подальшому зуміли створити свою власну державу – Карпатську Україну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Krejčí O. Český narogni zajem a geopolitika / O. Krejčí. – Praha, 1993. – 179 с.
2. Розмови з Т. Г. Масариком. III. Мислення и життя. З дозволу авторів и канцелярії Президента освободителя Т. Г. Масарика переклав з чеського видання Павло Кукурудза. □– Ужгород : «Новина», 1938. □– 238 с.
3. Нагорняк М. М. Національно-□ державницька концепція Томаша Масарика / М. М. Нагорняк. – К. : Логос, 2009. – 368 с.
4. Masaryk T. G. Cesta demokracie / T. G. Masaryk. – Praha, 2003. – 440 s.
5. Ференц П. Основні аспекти державної політики Чехословаччини у ставленні до Української проблеми на Закарпатті / П. Ференц // Визвольний шлях. □– 1998. □– № 11. □– С. 1489 □–1495.
6. Стерчо П. Карпат□-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 □–1939 роках / П. Стерчо. – Львів : За вільну Україну, 1994. □– 288 с.
7. Химинець Ю. Закарпаття □– земля української держави. Нотатки з історії Закарпаття / Ю. Химинець. – Ужгород : Карпати, 1991. – 144 с.; Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород : Гражда, 1996. – 396 с.
8. Маркус В. Політична і державно□ правна еволюція українського Закарпаття / В. Маркус. – Ужгород : Гражда, 1993. – 42 с.
9. Мишанич О. В. «Карпаторусинство», його джерела і еволюція у XX ст. / О. Мишанич // □ відродження, 1992. – 56 с.; Мишанич О. В. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико□ літературний нарис / О. В. Мишанич. – Ужгород : Карпати, 1991. – 61 с.
10. Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 □–1948) / П. Магочій. – □ Ужгород 1994. – 296 с.
11. Гренджа-Донський В. Твори / В. Гренджа-Донський. – Т. X. Спогади. Листи. – Вашингтон, 1988. □– 518 с.
12. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично□ громадська діяльність Степана Ключуряка / М. Мушинка. – Ужгород, 1995 рік. – □ 286 с
13. Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс / С. Бандера // Бандера С. Перспективи української революції: Репринтне видання. – Дрогобич : Відродження, 1998. □– С. 130–□170.
14. Уривок із спогадів Ольги Урбанцової про розмову батька С. Ключуряка із президентом Т. Масариком 1921 р. // Мушинка М. Лицар волі Життя і політично□ громадська діяльність Степана Ключуряка. □– Ужгород, 1995 рік. □ 286 с.
15. Будова нової держави. Республіка чехів, словаків і карпатських українців // Громадський голос. □– 1938. – □ 29 ЖОВТНЯ
16. Masaryk T. G. Před županským domem županovi v Užhorodě 22 zaří 1921 (промова Т. Г. Масарика) // T. G. Masaryk a Podkarpatská Rus. □– Užhorod : Клуб Т. Г. Масарика в Ужгороді, 2001. □– С. 11 □12.
17. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів□ українців / С. Віднянський // Культура Українських Карпат. – С. 130– □140.
18. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 72. Оп. 2. Справа 92. Рішення найвищого адміністративного суду по справі про оскарження товариством «Просвіта» відмовлення міністерством внутрішніх справ в затвердженні зміненого статуту «Просвіти».
19. Химинець Ю. Закарпаття □– земля української держави. Нотатки з історії Закарпаття / Ю. Химинець. – Ужгород : Карпати, 1991. – 144 с.
20. Ференц Н. С. В. Гренджа□Донський як поет і громадський діяч / Н. Ференц // Українські Карпати. – С. 483– □491.
21. За рідне слово. Полеміка з русофілами. Частина перша. Передрук за виданням 1937 року. – Ужгород : Ужгородське товариство «Просвіта», 1990. – □103 с
22. Великими кроками взад // Свобода. □– 1935. □– 1 августа.
23. Стерчо П. Карпат□-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–□1939 роках/ П. Стерчо. – Львів : За вільну Україну, 1994. □– 288 с.
24. Волошин А. Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атаки мадяризації перед переворотом? / А. Волошин // Відбитка з Наукового збірника тов. «Просвіта» в Ужгороді, річник XII. – 1936. □ Ужгород: О. О. Вацлян, 1936. □– 117 с.; Волошин А. Іридента / А. Волошин // Свобода. □– 1928. □– 2 февраля.
25. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 50. Оп. 1. Справа 11. Переписка с Президентом Чехословацкой Республики, Губернатором Подкарпатской Руси, Цивильной Управой по вопросу об отпуске средств для работы общества имени А. В.Духновича.
26. Ванат І. До питання про так звану українізацію русинів Пряшівщини / І. Ванат // Культура Українських Карпат. – С. 93–122.
27. Довганюк С. Коротка історія відносин між Україною і Францією / С. Довганюк // Визвольний шлях. □– 2002. □– № 7. – С. 58 □– 67.
28. Семенюк С. Відлуння історії – Polskie dzialania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej. 1938 / С. Семенюк // Визвольний шлях. – 2002. – № 12. – С. 63–68.

Рецензенти: Іванов М. С. – д.політ.н., професор;
Курілло В. Е. – к.і.н., доцент.

© Марчук Н. В., 2011

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2011 р.